

УДК 330.1:330.837

І.Й.Малий, д-р. екон. наук

**Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана**

ЕВОЛЮЦІЯ ДОВІРИ В ТРІАДІ ВІДНОСИН: ДЕРЖАВА – ФІРМИ – ДОМАШНІ ГОСПОДАРСТВА

Складність та невизначеність сучасного розвитку суспільства обумовлені основною важливою тенденцією – посиленням взаємозалежності та взаємного переплетіння інституційного та економічного, соціального і політичного, правового і психологічного, ієрархічного та мережевого, галузевого та регіонального, загального та особливого, що не може не позначатись на модифікації поведінки та рішеннях людини. Інститут довіри виступає синтезованою категорією, аналіз якої дозволяє розкрити нові якісні, кількісні та структурні зміни сучасного цивілізаційного розвитку.

Актуальність та необхідність дослідження інституту довіри в тріаді відносин держави, бізнесу (фірм) та домашніх господарств (громадян) обумовлені затяжним характером економічної кризи в Україні і є відображенням фінансово-інституціональної пастки: спекулятивна поведінка фінансових інститутів спричинила ерозію довіри суб'єктів господарювання до інститутів держави, внаслідок чого відбулося масштабне вилучення з обігу фінансових ресурсів та їх замороження. За таких умов надто складно здійснювати ефективне державне антикризове управління національною економікою. Розрубати означений гордіїв вузол дуже складно, тому що необхідно вирішити найважливішу та найскладнішу проблему – проблему відновлення **довіри** фізичних та юридичних осіб до держави та фінансових суб'єктів господарювання.

Гене́за довіри є досить складним і суперечливим процесом і потребує великих зусиль, часу та напруження самої людини. Це обумовлено такими чинниками, особливо в системі функціонування національного господарства. Вихідним методологічним пунктом формування довіри людини до людини в суспільстві **є зародження та становлення стосунків між державою та громадянином, про що свідчить історичний розвиток суспільства та науки**. Розвиток економічної теорії бере свій початок із науки моралі та етики, із усвідомленого формування у людей переконання, що відносини обміну між людьми базуються на довірі один до одного щодо якості продукції, оплати за товар чи повернення кредиту тощо. Зародження класичної політичної економії, як і зародження капіталізму вільного підприємництва в Західній Європі, відбувалося в режимі живої синхронізації, а це значить, що інститут довіри стверджувався через призму двох паралельних процесів: з одного боку, процесу пізнання завдяки науковим досягненням, ідеології та просвітницької діяльності, а з іншого –

на базі історичного практичного досвіду формування реальних стосунків та традицій в економічній та інших сферах людської діяльності.

Ефективне та стабільне відтворення національної економіки забезпечується, окрім економічних ресурсів, дієздатністю відповідних інститутів, серед яких інститут довіри виступає фундаментальним імперативом будь-якого суспільства¹. Довіру до інститутів держави в суспільній науці називають інституціональною довірою², характеристика якої не просто відображає ставлення громадян та бізнесу до держави, а має зворотний зв'язок: зростання довіри до інститутів держави підвищує ефективність роботи самого державного управління. Довіра є фундаментальною засадою взаємодії людини із зовнішнім середовищем, а її зміст розкривається через виконання нею таких функцій: адаптаційної, комунікативної, розвиваючої, функції пізнання та самовдосконалення особистості³. Відмічаючи значущість кожної із функцій, необхідно наголосити на значущості адаптаційної функції довіри, що полягає в постійному прагненні людини співвідносити себе з зовнішнім світом, виявляючи таким чином міру довіри до світу та міру довіри до себе. Названий постулат є вихідним методологічним пунктом розуміння діалектики довіри до інститутів держави та фінансових організацій, поведінка яких змінюється залежно від макроекономічного середовища, що не може не впливати на рівень довіри.

Перетворення національної економіки в умовах поглиблення глобалізації в самостійний суб'єкт конкурентної боротьби на світовому ринку потребує перегляду методологічних та теоретичних підходів стосовно макроекономічного аналізу конкуренції та участі держави. На сьогодні набуває дедалі більшої значущості парадигма нової інституціональної теорії, яка оперує достатньо широким набором таких інститутів, як власність, влада, держава, право, культура, традиції, релігія, національна ментальність тощо⁴, які, на наш погляд, набувають особливої ваги при забезпеченні ефективного функціонування національної економіки та її конкурентоспроможності на світовому ринку.

Інститут довіри є особливою неформальною нормою в суспільстві, що відображає стосунки людей в усіх проявах людської діяльності і який формується протягом довгого історичного періоду. Особливість названого інституту в тому, що його досить важко схарактеризувати у формалізованому вигляді – у вигляді закону чи будь-якого підзаконного акту, оскільки за таких умов він перестає існувати як самостійний особливий інститут. Довіра в найбільш широкому розумінні слова означає впевненість людини в сумлінності, чесності, добропорядності, щирості, правильності ставлення інших осіб до чого-небудь. Тобто йдеться про формування у більшості

¹ Див.: *Ostrom E. A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action // American Political Science Review. – 1998. – Vol. 92. – № 1.*

² Див.: *Дементьев В. Доверие – фактор функционирования и развития современной рыночной экономики // Российский экономический журнал. – 2004. – № 8. – С. 46–65.*

³ Докладніше про означені функції див. *Ворожбит С. Соціально-психологічні функції явища довіри // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 56–63.*

⁴ Докладніше про суть та логіку розвитку інституційної архітекτονіки та субординації категорій див.: *Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований. – Х., 2008.*

громадян чи населення довіри до дій різного роду суб'єктів господарювання, до політиків чи наукових концепцій, до якості товарів чи статистичних даних, довіри до членів родини тощо.

Довіра – це такий специфічний інститут, який не виникає й не зникає раптово. З точки зору інституціональної теорії, утвердження інституту довіри обумовлено національними культурними особливостями та історичною пам'яттю. Щоб сформувати відносини довіри в системі державного управління, необхідно запровадити загальні норми поведінки кожного суб'єкта господарювання, які були б стабільними та довготривалими, і головне – вони повинні стати обов'язковою нормою для всіх. А.Ляско, досліджуючи проблему довіри та трансакційних витрат, звернув увагу на роль історії у формуванні опортуністичної поведінки економічних агентів відносно держави, а значить, і відносно довіри⁵. Зростаюча роль культури, визнання достоїнності кожної людини, самодостатність та самоідентифікація висунули на передній план у поведінці людини інститут довіри. Кожна людина хоче брати участь в управлінні державою, вона не може змиритися з рабською психологією, коли держава все вирішує за неї.

Ствердження інституту довіри можливе лише в умовах дотримання відповідних правил та законів, що визначаються на державному рівні. Досить цікавою є пріоритетність законів, як їх розумів А.Сміт: "Найсвятіші закони справедливості, закони, порушення яких заслуговує помсти і найжорстокішого покарання, – суть закони, що оберігають життя й особистість людини; за ними сліднують закони, що оберігають власність і майно; зрештою, останнє місце займають закони, які мають своїм предметом охорону особистих прав, обов'язків, і угод, які укладені поміж громадянами"⁶. По-перше, оскільки власність – основа стабільності суспільства, на сторожі власності громадян та їх об'єднань має стояти держава. По-друге, треба чесно виконувати взяті на себе обов'язки, дотримуватися угод, контрактів (норма нібито етична, але ця норма – основа усіх соціально-економічних відносин), – взаємодії довіри учасників угод (додержання цих принципів теж забезпечує держава). По-третє, людина вільна в принципі, що означає неможливість примусу в її господарчих чи інших діях. Але в її свободі є потужне обмеження – свобода інших людей. І якщо свобода однієї людини заважає свободі інших, держава зобов'язана обмежити цю свободу.

Фрагментарний аналіз економічної політики в Україні за останні два десятиліття дозволяє зробити висновок про ерозію довіри населення до інститутів держави, яка була досить високою на період проголошення незалежності України. Україна, як і інші пострадянські країни, за неповних 20 років ринкового реформування економіки не змогла оминати фінансових спекуляцій, що було в розвинених країнах Західної Європи за останні два століття. Перший шок громадяни пострадянських країн отримали на початку 1990-х років, коли протягом кількох місяців за рахунок лібералізації цін реальна купівельна спроможність їхніх заощаджень (понад

⁵ Ляско А. Доверие и трансакционные издержки // Вопросы экономики. – 2003. – № 1. – С. 15–27.

⁶ Смит А. Теория нравственных чувств. – М., 1997. – С. 199.

400 млрд радянських рублів) впала в тисячі разів. Суспільство не було готове до ринкового реформування економіки, про що в той час писало дуже мало вчених-економістів, що призвело до ринкової ейфорії та до масштабних трансформаційних втрат.

Другим кроком ерозії недовіри стала сертифікатна та грошова приватизація державного майна, понад 50 мільйонів громадян України залишилися наодинці з приватизаційними сертифікатами, були ошукані різного роду спекулятивними операціями як з боку держави, підприємств, так і інвестиційних компаній. Найбільш дивним є те, що ми не усвідомили зазначеного суспільного феномена, що став рецидивом в історії людства. У народі відібрали власність, дивіденди не виплачуються й більшість сприймає це як суспільну норму. Якраз у цьому і криється особливість постсоціалістичного слов'янського менталітету та рабської психології, що несумісні з інститутом довіри. Подальші фінансові спекуляції, що мали місце в економічній історії України, є лише підтвердженням ерозії довіри до суспільних та економічних інститутів. Це знайшло свій прояв у фінансовій експансії банківської системи, коли в 1995–96 роках облікова ставка коливалася в межах 500–100%. Після запровадження національної валюти гривні Національний банк разом з комерційними почав спекулювати на валютному курсу, останній шоківий стрибок якого Україна пережила два роки тому. Спекуляції на ринку житла (справа Еліта-Центру в Києві), фінансові операції в страховій діяльності та діяльності кредитних спілок є безпрецедентними прикладами в організованій спекулятивній діяльності на рівні національної економіки, які мають не випадковий, а системний національний характер. Лобіювання та ухвалення у Верховній Раді України законів про страхування та страхову діяльність є наочним прикладом змови держави та впливових бізнес-груп про масову "узаконену" спекулятивну діяльність, коли в примусовому порядку під личиною різних видів страхування у населення вилучаються фінансові кошти за досить розмитой, бюрократичної системи відповідальності страхових компаній.

За умов тотальних фінансових спекуляцій, рейдерства та багатьох інших протизаконних дій у сфері бізнесу та надання суспільних послуг державою громадянам довіра до державних інституцій в останні десятиліття різко знизилась, про що свідчать дані таблиці.

В Україні формування довіри до влади ускладнюється тим, що в суспільстві сформувалися кілька груп економічного й політичного впливу, інтереси яких виражають відповідні партії, які будують свою політичну кар'єру на суспільному незадоволенні владою, не маючи при цьому системних конструктивних ідей прогресивних змін у суспільстві. Тобто політичні партії працюють не на зміцнення довіри населення та бізнесу до державної влади, а навпаки, спекулюють на їхній недовірі. Л.Ерхард, автор концепції соціальної ринкової економіки та виконавець антикризової програми в повоєнній Західній Німеччині, оцінюючи дії влади, відзначав, що **"тривалі проблеми та негаразди, зумовлені постійними суб'єктивними прорахунками та зловживаннями влади, забезпечують цій же владі суспільну підтримку через зневіру людей у можливості докорінного виправлення**

ситуації на краще, сприйняття ними труднощів як закономірних та об'єктивних на шляху до "світлого майбутнього"⁷.

Таблиця

**Покраїнова характеристика довіри до інститутів держави
(частка респондентів, які відповіли
"Ніякої довіри взагалі" або "Не дуже висока")**

Інститути держави Країна	Парламент	Уряд	Суди	Армія	Міліція	Соціальне забезпечення
Японія	71	66	38	76	41	57
Італія	68	65	68	57	36	64
Португалія	66	69	59	53	56	53
Мексика	65	72	46	53	68	52
Іспанія	63	64	53	59	42	55
Канада	62	51	45	43	16	39
Данія	58	49	21	54	11	30
Бельгія	57	58	55	68	49	33
Південна Ірландія	55	43	44	21	20	52
США	55	40	44	52	25	47
Англія	54	56	46	19	23	67
Швеція	53	56	44	51	26	54
Франція	52	51	42	44	34	30
Ірландія	50	41	53	39	14	41
ФРН	49	61	35	60	30	30
Нідерланди	48	54	36	68	27	32
Норвегія	41	56	25	35	12	52
Чилі	37	51	55	60	41	47
Швейцарія	23	26	23	32	20	н.д.

Подолання наслідків економічної кризи в Україні, на наш погляд, повинно розпочинатися з відновлення довіри громадян до державних інститутів влади, оскільки держава залишається на сьогодні єдиним інститутом, на якому лежить відповідальність за безпеку та життєдіяльність людей. Відсутність довіри до інститутів держави, до Національного банку України, до банківської системи в цілому, до страхових компаній, інститутів спільного інвестування, фондового ринку, до бізнесу взагалі, що означає зневіру громадян до самих себе, – досить тривожний сигнал для майбутнього держави. Через призму довіри до інститутів держави суб'єкти господарювання виявляють довіру до інститутів фінансової системи, до фінансової політики. В Україні на сьогодні склалася парадоксальна ситуація: в результаті недовіри до фінансових організацій заморожено десятки мільярдів фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні населення та бізнесу, які конвертовані в іноземну валюту. А частина їх вивезена за кордон. Отримані державою зовнішні запозичення, що, мабуть, були використані на рефінансування збанкрутілих банків, так і не виконали своєї основної функції – відновлення довіри з боку фізичних та юридичних осіб, як це було здійснено в США та в країнах Європейського Союзу.

Можна погодитися з Н.Погорілою, що довіра до політичних та публічних інституцій повинна бути тісно пов'язана з міжособистісною дові-

⁷ Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України. – К., 2003. – С. 8.

рою, оскільки вона формує взагалі почуття довіри, а значить, і до державних інститутів. Теорія культури довіри, а точніше теорія ствердження інституту довіри в суспільстві, формується під впливом багатьох чинників, і має владно-національний характер. На кожному історичному відрізку часу в кожній окремо взятій країні інститут довіри до влади може коливатися залежно від політико-економічної ситуації та соціально-інституціональних чинників. Так, наприклад, після розпаду СРСР довіра громадян до урядів у пострадянських країнах зросла, тому що люди мали великі надії на майбутнє⁸. Але все інституційне поле можливої появи паростків довіри повністю локалізує, підриває, знищує рейдерство. За Я.Корнаї, можна виділити три механізми реалізації довіри в системі укладення та виконання контрактів у рамках горизонтальних зв'язків, дія яких опосередковується правовими механізмами, встановленими державою: правово-судово-бюрократичним, морально-асоціативним і механізмом агресії. Перші два механізми реалізуються як позитивні, що обопільно посилюють процеси формалізованого та неформалізованого порядку⁹. У першому варіанті, якщо бізнес довіряє правовим правилам дотримання приватних контрактів, вони рідше звертатимуться до юридичних інстанцій щодо розв'язання конфлікту. Чим вищий рівень взаємної довіри, тим менше потрібно судових позовів, тому менші витрати, а значить, довіра тут виступає опосередковано інвестицією. Що стосується третього варіанта, коли суперечки контрактів вирішуються насильницькими методами (наїздом мафії, "розборками" тощо), то виникає страх між суб'єктами бізнесу, отже, посилюється недовіра, а за цим нові залякування та насильницькі дії. Саме такі явища ми спостерігаємо сьогодні у формуванні підприємницької культури в Україні.

Неефективність інституційного середовища характеризується також високим рівнем корупції, нерезультативністю державного управління, що обмежує значущість господарського планування, обмежує довгострокове інвестування в економіку. А рабська психологія, що нав'язувалася населенню України протягом тисячоліття, перетворила кожного в безпомічного, неорганізованого громадянина, незважаючи на демократизацію політичних виборів.

Усвідомлення політичною та науковою елітою України значущості інституційних чинників у розвитку національної економіки і її транснаціоналізації можливе лише за умов розвитку демократії, національної самосвідомості, економічної культури та довіри населення до суспільних інститутів. У цьому плані беззаперечним є висновок Ф.Фукуями про те, що "... добробут країни, а також її змагальна здатність на тлі інших країн визначається однією універсальною культурною характеристикою – властивим їй суспільству рівнем довіри"¹⁰. Тому у вирішенні проблеми конкурентоспроможності національної економіки актуалізується питання

⁸ Рукавишников В., Халман Л., Эстер П., Рукавишникова Т. Россия между прошлым и будущим. Сравнение показателей политической культуры в 22 странах Европы и Северной Америки. // СоцИс. – 1995. – № 5. – С.75–89.

⁹ Корнаи Я. Честность и доверие в переходной экономике // Вопросы экономики. – 2003. – № 9. – С. 4–17.

¹⁰ Фукуяма Ф. Доверие. – М., 2004. – С. 20–21.

досягнення в Україні суспільного консенсусу, зміни ролі держави в консолідації населення, що може бути досягнуто лише за умов проведення державної політики задля загальних інтересів та суспільних потреб. Ослаблення прямого втручання держави в економіку повинно компенсуватися за рахунок зростання її ролі в установленні "правил гри" і забезпеченні їх дотримання. Держава повинна в демократичній формі сприяти закріпленню неформальних норм, які й формують стійке поле для реалізації вироблених державою в період фінансових та інших криз дійових антикризових формальних правил та застережень. Залежно від ступеня довіри населення до антикризових заходів, що продукуються в сучасних умовах загострення політичного протистояння різними гілками державної влади в Україні, визначатися не тільки перспектива національної економіки в подоланні наслідків світової фінансової кризи, а й доля кожного громадянина України в цьому складному, суперечливому та конкурентному глобальному середовищі. Загальновідомо, що конкретне життя набагато складніше за будь-яку найдосконалішу теорію. Жива реальність рідко укладається в теоретичні схеми. Тож сучасна економічна наука ще не здатна надати політикам досконалі рекомендації, які б точно відповідали громадській думці, враховували численні уподобання виборців і дозволяли чітко керувати ними.